

Rogers Brubaker

ÁRTALMAS ÁLLÍTÁSOK

Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban

„Amikor a köznapi beszédben – és írásban – »szerbeket«, »horvátokat«, »észteket«, »oroszokat«, »magyarokat«, »románokat« mondunk, mintha ezek belsőleg homogén, külsőleg körülhatárolt csoportok, sőt szinte közös céllal rendelkező aktorok lennének, akkor nagyvonalúan eldologiasítjuk az etnikai és nemzeti csoportokat.”

Az elmúlt évtizedben a Kelet-Európában és másutt is megerősödött nacionalizmus szükségképpen erjesztően hatott a nacionalizmus kutatásra is. A „forró téma” a napilapokból beköltözött a folyóiratokba, a tudományágak perifériájáról – gyakran igen távoli perifériájáról – bekerült azok centrumába. Áldás ez, de átok is egyben, mert miközben a nacionalizmusra és „ellenszereire” vonatkozó tudás iránti erőteljes kereslet ráirányítja a figyelmet a kutatási területre, új lehetőségeket teremt és új forrásokat tesz elérhetővé, addig a kutatási terület gyors expanziója az elméleti primitivizmusnak kedvez, s ez pedig a nacionalizmus kutatásban az előző évtizedben elért jelentékeny elméleti eredmények – gondoljunk Anthony Smith, John Armstrong, Benedict Anderson, Ernest Gellner, John Breuilly és mások színvonalas munkáira – felhígításával fenyeget.^[1]

Ez az esszé hat olyan – Charles Tillytől kölcsönvett kifejezéssel élve^[2] – „ártalmas állítást” (*perniciosus postulates*) vesz górcső alá, amely – a tárggyal kapcsolatos irodalom szédítő iramú növekedése révén felerősödve – áthatja és félrevezeti az etnicitás és nacionalizmus kutatását. Bár empirikus illusztrációimat a posztkommunista Kelet-Közép-Európából és a hajdani Szovjetunióból veszem, érveim a nacionalizmus kutatásra általában is vonatkoznak. Egyébként elméleti okokból érdemes erre a régióra koncentrálni. Először is a nacionalizmus kutatás elméleti primitivizmusa sehol sem olyan feltűnő, mint a térséggel foglalkozó irodalomban és kvázi irodalomban. (Ennek megvannak a maga sajátos okai, amelyek közül sok kapcsolatban áll a hidegháború lezárulásának tudományszociológiai következményeivel. Az intellektuális töke bizonyos formái leértékelődtek – így történt például a biztonság fegyverzetorientált felfogásával a „biztonságkutatás” aldiszciplínájában –, más formái felértékelődtek: a biztonság nacionalizmusorientált felfogására való átnyergelés egyszerre volt kézenfekvő és gyors profittal kecsegtető vállalkozás. Mivel az átállás a nacionalizmus kutatásra e térséggel kapcsolatban volt a legcsábítóbb, itt találkozhatunk a legtöbb – a nacionalizmus teoretikus és empirikus irodalmát alig ismerő – tudományos „ejtőernyőssel”). Másodszor, a nacionalizmus neoprimitív politikai szociológiájának axiómái sehol sem rendelkeznek azzal a (felületes) plauzibilitással, mint éppen ebben a térségben. Ennélfogva nagyon is helyénvaló ezeket a neoprimitív axiómákat úgy bírálni, hogy közben a régió irodalmára összpontosítunk.

Az architektonikus ábránd

Architektonikus ábránd – avagy a nemzeti önrendelkezés délibábjába vetett hit – szerint a legitim nacionalista követeléseket ki lehet elégíteni, és ily módon a nemzeti konfliktusokat meg lehet oldani, ha a helyes építészeti terv alapján megfelelő területi és intézményi kereteket hozunk létre. Sok különböző elképzelés van arról, hogy milyenek kellene lennie a helyes építészeti tervnek. Közös vonásuk az, hogy mindegyik a nemzeti önrendelkezés eszméjére vagy az úgynevezett nemzetiségi elvre hivatkozik.

A nemzeti önrendelkezés elve erkölcsi cselekvőképességet és politikai hatalmat tulajdonít a

nemzetnek. A nemzeteknek joguk van saját ügyeik irányítására, és arra, hogy saját államot alapítsanak. A nemzetiségi elv kimondja, hogy az államnak és a nemzetnek fednie kell egymást, és ily módon az államhatárok minősítésének és újrarajzolásának, illetve a politikai határok legitimizálásának és delegitimizálásának hatékony eszköze.

Ezekon az elveken alapult – bár csak igen tökéletlenül felelt meg nekik – az első világháború utáni közép- és kelet-európai területi rendezés; az ázsiai és afrikai dekolonizációs hullám a huszadik század közepén; és a politikai tér jelenlegi átalakítása Kelet-Európában és a volt Szovjetunió területén. A nacionalista mozgalom megerősödése minden esetben megelőzte a politikai tér nemzeti vonalak mentén történő átalakítását. A világ közvéleményének többsége mindig rokonszenvvel tekintett e nacionalista mozgalmak követeléseire. A közvélekedés az volt, hogy a „helyes terv”, amely magában foglalja a politikai tér nemzeti vonalak mentén való átalakítását, kielégíti e nemzeti mozgalmak követeléseit, és a nemzeti feszültség feloldása révén hozzájárul a regionális békéhez és stabilitáshoz. De a várakozások egyetlen esetben sem váltak valóra. A politikai rekonfiguráció nem oldotta fel a nemzeti feszültségeket, pusztán átalakította és bizonyos esetekben virulensebbé tette azokat.

Nem azt állítom, hogy a politikai tér látszólag nemzeti vonalak mentén való újrendezése szükségszerűen rossz dolog volt. (Bár néhány esetben – például a volt Jugoszlávia esetében – sajnálatos, hogy megtörtént.) Azzal a felfogással vitatkozom, hogy a nacionalizmus olyan probléma, amelyet a „korrekt” területi és intézményi elrendezéssel valahogy meg lehet oldani. Továbbá azzal a felfogással, hogy a nacionalista követeléseket ki lehet elégíteni és a nemzeti feszültségeket fel lehet oldani a nemzeti önrendelkezés elvének alkalmazásával, illetve a politikai határok nemzetiségi elvnek megfelelő újra rajzolásával.

A nemzeti önrendelkezés elve és a vele rokon nemzetiségi elv természetesen normatív, nem pedig analitikus elv, és nekem nem áll szándékomban a normatív politikai elmélet területére kalandoznom.^[3] De a nemzetiségi elvre és az állítólagos nemzeti önrendelkezési jogra való hivatkozás másfél évszázada szorosan kapcsolódik a nacionalizmus forrásainak és dinamikájának sajátos értelmezéséhez. Ezzel az értelmezéssel van vitám.

Ez az értelmezés lényegében a nacionalizmus nemzetcentrikus felfogása. Olyan társadalmi ontológián alapul, amely a nemzeteket valódi entitásokként tételezi, és úgy állítja be, hogy a nemzetek – legalábbis modern társadalmi és politikai körülmények között – hajlamosak önálló államiságra törekedni. Úgy is lehetne mondani, hogy az önálló államiságra való törekvés a téloszúk. A nacionalizmus ebben a perspektívában pontosan ez a nemzet-centrikus, államiságra törekvő tevékenység.

Ha ez a felfogás helytálló volna, akkor tényleg logikus lenne abban bízni, hogy a politikai tér nemzeti vonalak mentén való átalakítása a nacionalista követelések teljesítése révén megoldja a nemzeti konfliktusokat. Mivel e felfogás szerint a nemzeti mozgalmak lényegében függetlenségre törekszenek, logikus az a feltételezés, hogy céljaik megvalósítása során bizonyos értelemben meghaladják önmagukat és elhalnak.

Csakhogy a nacionalizmus nem érthető meg mint nemzetcentrikus, államiságra törekvő tevékenység. Először is a nacionalizmus nem mindig, vagy nem mindenekelőtt, törekszik államiságra. Ha csak az államiságra törekvő nacionalista mozgalmakra koncentrálunk, figyelmen kívül hagyjuk a nacionalista politika végtelenül változatos természetét. Figyelmen kívül hagyjuk azokat a nézőpontokat, ahonnan a vélelmezett „nemzetnek” sok más érdeke is van a formális függetlenség kivívásán kívül. Nem leszünk felkészülve a nacionalista politika

azon fajtáira, amelyekkel azután szembesülhetünk, *miután* a politikai tér nemzeti vonalak mentén való átalakítása megtörtént. Nem leszünk felkészülve arra a tényre, hogy a nacionalizmus nemcsak *oka*, hanem *következménye* is a régi birodalmak felbomlásának és az új nemzetállamok létrehozásának.

A két háború között Közép- és Kelet-Európa új vagy területileg újonnan megnövelt nemzetállamaiban és a mai posztkommunista Kelet-Európa új nemzetállamaiban a nacionalizmusnak több olyan fajtája is megfigyelhető – illetve megfigyelhető volt –, amely a politikai tér állítólagos nemzeti vonalak mentén való átalakításának *következményeként* fogható fel. Az elsőt az újonnan függetlenné vált (vagy újonnan rekonfigurált) államok „nemzeterősítő” *nacionalizmusának* nevezem. Erre az „államalkotó nemzet” nevében megfogalmazott követelések a jellemzőek. A nemzetet etnokulturálisan definiálja, és élesen megkülönbözteti az állampolgárok összességétől. Az „államalkotó nemzetet” az állam legitim tulajdonosának tekinti. De úgy véli, hogy az államalkotó nemzet – hiába tett szert „saját államra” – a függetlenség megszerzése előtti diszkrimináció következményeként még mindig hátrányos kulturális, gazdasági és demográfiai helyzetben van. Ezért az államhatalomnak a múltat orvoslandó és kompenzálendő elő kell mozdítania az államalkotó nemzet sajátos érdekeit. A nemzeterősítő nacionalizmusra bőven van példa mind a két világháború közötti Európában, mind a posztkommunista jelenben.^[4]

A nemzeterősítő nacionalizmusok számára közvetlen kihívást jelentenek az anyaországok határokat átvéelő nacionalizmusai. Az *anyaországi nacionalizmus* figyelmét azokra az etnonemzeti rokonokra fordítja, akik más államok lakosai és polgárai. A határokon átvéelő anyaországi nacionalizmus kinyilvánítja az államnak azt a jogát – sőt, kötelességét –, hogy figyelemmel kísérje a más országokban élő etnonemzeti rokonok körülményeit, előmozdítsa jólétüket, támogassa tevékenységüket és intézményeiket, védelmezze érdekeiket. Ezeket a követeléseket általában annál erőteljesebben képviselik, minél inkább veszélyezteti a szóban forgó etnonemzeti rokonok érdekeit annak az országnak a nemzeterősítő nacionalizmusa, amelyben élnek. Vagyis az anyaországi nacionalizmus a nemzeterősítő nacionalizmussal szemben – és vele dinamikus kölcsönhatásban – jön létre. Az anyaországi nacionalizmusra feltűnő példákat nyújtott a weimari köztársaság és (nagyon különböző módon) a náci Németország; ma pedig leginkább Oroszországot említhetjük meg ebben az összefüggésben.^[5]

A nacionalizmus harmadik jellegzetes formája a *nemzeti kisebbségek nacionalizmusa*, amely a politikai tér nemzeti vonalak mentén való átszervezésének terméke. A kisebbségi nacionalizmus jellegzetességei közé tartozik, hogy a kisebbségi csoportot kifejezetten „nemzeti”, és nem merőben „etnikai” szemüvegen keresztül látja; hogy követeli a kisebbség eltérő etnokulturális nemzetiségének állami elismerését; és hogy igényt tart bizonyos kollektív – nemzetiségen alapuló – kulturális és politikai jogokra. Példaként a két világháború közötti kelet-európai német kisebbségekre, valamint a mai magyar és orosz kisebbségekre hivatkozhatunk.

A nacionalizmus negyedik formája a védekező és oltalmazó *nemzeti-populista nacionalizmus*, amely a nemzeti gazdaságot, a nemzeti nyelvet, a nemzeti szokásokat és a nemzet kulturális örökséget szándékszik védelmezni állítólagos külső fenyegetésekkel szemben. Az állítólagos veszélyforrások sokfélék: az idegen tőke, a nemzetközi szervezetek (különösen az IMF), a bevándorlók, a külföldi kulturális hatások stb. mind köztük lehetnek. A nacionalizmusnak ez a fajtája gyakran fogékony az antiszemitizmusra, politikai ellenfeleit „nemzetietlenként” bélyegzi meg, kritikus a „Nyugattal” és a „modernséggel” szemben, és hajlamos arra, hogy idealizálja a paraszti múltat. A piaci reformokkal járó társadalmi és gazdasági gondok

közepette a nemzeti-populista retorika használata mind a kormányok, mind az ellenzékek számára csábító lehet.

Ennélfogva a nacionalizmus se nem elsősorban és mindenekfelett államiságra törekvő ideológia, se nem valamely – igazi, szubsztanciális, jól körülhatárolt társadalmi entitásként felfogott – nemzet követeléseinek folyománya. A nemzet nem egyértelmű társadalmi tény, hanem politikai igénybejelentés, amelyet kétségbe lehet vonni, és gyakran kétségbe is vonnak. Amiből az következik, hogy sem a nemzeti önrendelkezés elve, sem a nemzetiségi elv nem nyújthat egyértelmű irányelvet a politikai tér átszervezéséhez.

A nemzetként való létezésre bejelentett igény jogosságát gyakran vitatják. Gondoljunk a macedónokra, a kurdokra, a palesztinokra, a québeciekre, a nyugat-európai etnoregionális mozgalmakra, vagy arra a vitára, amelyet arról folytattak, hogy egy vagy két nemzetből állt-e a két világháború közötti Csehszlovákia. S ha maga a nemzeti státus nem vitatott is, a vélelmezett nemzet földrajzi és kulturális határaitól még mindig lehet vitatkozni. Továbbá arról is, hogy miként értelmezzük a nemzetet, ha a nemzeti önrendelkezés elvét a gyakorlatba akarjuk átültetni.

Tekintettel arra, hogy a nemzetként való létezésre bejelentett többé-kevésbé komoly (és egymással gyakran konfliktusban álló) igények számosak: miként határozzuk meg, hogy a nemzeti ének közül melyek élvezzék a nemzeti önrendelkezés jogát vagy privilégiumát? És miután meghatároztuk ezeket a favorizált nemzeti éneket: hogyan határozzuk meg határ- és körvonalait? Ez nem elméleti szörszálhasogatás, hanem rendkívül fontos gyakorlati kérdés.^[6]

Vegyük például Jugoszláviát. Ha meg is egyezünk abban, hogy az önrendelkezés jogát birtokló nemzeti ének Jugoszlávia államalkotó nemzetei (és az albánok miért nem? a vajdasági magyarok miért nem?), még mindig megválaszolatlan marad a kérdés, hogy miként értelmezzük ezeket a nemzeti éneket. A legegyszerűbben megfogalmazva: Szerbia vagy a szerbek gyakorolják az önrendelkezés jogát? Horvátország vagy a horvátok? Bosznia-Hercegovina vagy a délszláv muszlimok? Területi entitások vagy határoktól független etnokulturális nemzetek? A nemzetközi közösség úgy döntött, hogy az előbbieket, de talán anélkül, hogy észrevette volna: a kétféle nemzetértelmezés között óriási a különbség. A következmények katasztrofálisak voltak.

Filozofikusabban fogalmazva: ezen a ponton a nemzeti önrendelkezés kikerülhetetlen antinómiáiba ütköztünk. A nemzeti önrendelkezés előfeltétele annak az egységnek – a nemzeti ének – az előzetes meghatározása, amely majd élvezi a nemzeti önrendelkezés jogát. De ahogy a demokratikus intézmények előfeltételül szolgáló démosz körvonalait nem lehet demokratikusan meghatározni,^[7] a nemzeti önrendelkezés előfeltételül szolgáló nemzeti ének körvonalait sem lehet az önrendelkezésből kiindulva. Csak a gyakorlatban a nemzeti önrendelkezéssel komolyabb gond van, mint a demokráciával. Ugyanis a demokrácia rutinszerű működése során a démosz határait egyszerűen adottnak és problémamentesnek tekintik. De mivel a nemzeti önrendelkezés alapján épp a démosz kezdeti körvonalait kívánják meghúzni, az önrendelkezés szférájában nincs analógiája az adottnak vett démosz keretei között rutinszerűen működő demokráciának. Mivel a nemzeti önrendelkezésre való hivatkozásnak az az egyetlen értelme, hogy igazolja az egységeket elválasztó határvonalak megváltoztatását, az ilyen határvonalakat nem lehet adottnak tekinteni. Különösen azért nem, mivel a nemzeti létre bejelentett igények rendkívül gyakran vitatottak, konfliktusban állnak egymással, és részben átfedik egymást.

Az architektonikus ábránddal, vagyis azzal az illúzióval szemben, hogy a – nemzeti konfliktusokat a nemzeti önrendelkezés révén meg lehet oldani, úgy vélem, hogy a nemzeti konfliktusok elvileg megoldhatatlanok; hogy a „nemzet” a lényegük szerint vitatott fogalmak osztályába tartozik; hogy ez az örökös vita a nacionalista politika levethetetlen természete; és hogy a nagy konstrukciók keresése elvileg céltalan, a gyakorlatban pedig gyakran katasztrofális következményekkel jár.

Amikor az architektonikus illúzió naiv optimizmusával vitatkozom, ezt nem apokaliptikus perspektívából teszem. Ami azt illeti, a következő lépésben éppen a régióról kialakított apokaliptikus képet kívánom bírálni. Hogy a nemzeti konfliktusok megoldhatatlanok, nem jelenti azt, hogy egyúttal engesztelhetetlen ellentéteket tükröző, mindennél fontosabb konfliktusok is. Véleményem szerint a nemzeti konfliktusok engesztelhetetlenségét és fontosságát gyakran eltúlozzák. Ebben az esetben pedig a nagy konstrukció keresése nemcsak elvileg és gyakorlatilag problematikus, hanem szükségtelen is.

Azt azonban nem állítom, hogy az intézményi keretek nem számítanak. Nyilvánvaló, hogy az intézményi struktúra súlyosítani és enyhíteni is képes a nemzeti konfliktusokat.^[8] De megoldani nem tudja őket. Az intézményi struktúra akkor jó, ha arra ösztönzi a politikai szereplőket, hogy óvatosan kerüljék a nemzeti ellentéteket, hogy bizonyos célok érdekében hagyják figyelmen kívül őket, hogy politikai követeléseiket ne nemzeti kategóriákban fogalmazzák meg. Csakhogy az ebben az értelemben jó intézményi struktúra létrehozását az architektonikus ábránd kergetése inkább nehezíti, mint könnyíti.

A lóporos hordó

A második tévképzet bizonyos értelemben az első ellentéte. Míg az architektonikus ábrándot a nemzeti konfliktusok megoldásába vetett naiv hit jellemzi, a Kelet-Európát lóporos hordóként megjelenítő tévképzet azt sugallja, hogy csak egy szikra kell, és máris itt van a katasztrofális etnonemzeti infernó.

Ezt a tévképzetet a kelet-európai nacionalizmus „orientalista” felfogásának is nevezhetjük, mivel – legalábbis implicit módon – Nyugat- és Kelet-Európa túlzó, már-már karikatúraszerű, szembeállításával jár együtt, amelyet olyan ellentétpárokra alapoznak, mint az értelem és a szenvedély, az univerzalizmus és a partikularizmus, a nemzetek fölötti integráció és a nacionalista dezintegráció, a civilitás és az erőszak, a modern tolerancia és az ősi gyűlölködés, a honpolgári hazafiság és az etnikai nacionalizmus.

Kétségtelen, hogy fontos különbségek vannak a nyugat- és kelet-európai nemzetfelfogás és nacionalizmus uralkodó formái között, amelyeket a történelmi tradíció, valamint a jelenlegi gazdasági, kulturális, politikai és etnodemográfiai tények szabnak meg. Mégis el kell utasítanunk ezt az önelégült nyugat-európai önarcképet. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy az „eurofória” részben a nacionalista ellenállás miatt adta át a helyét az „euro-szkeptícizmusnak”, és hogy a nacionalista és idegengyűlölő pártoknak szilárd helyük van legtöbb nyugat-európai ország politikai palettáján.

El kell utasítanunk Kelet-Európa lóporos hordóként vagy fortyogó üstként – való beállítását. A régióban – a volt Jugoszláviában, a Transzkaukázusban és Észak-Kaukázusban, szovjet Közép-Ázsia bizonyos részeiben – előforduló erőszak természetesen megdöbbentő. De úgy beállítani, hogy a régió a mindenütt jelenvaló, heves, erőszakos vagy legalábbis potenciálisan

erőszakos nemzeti és etnikai konfliktusok melegágya, meglehetősen félrevezető. Az erőszak nem olyan elterjedt a térségben, és nem is annyira fenyegető a feltámadása, mint ahogy általában hiszik. Az újságírók és a kutatók az erőszak látványos, de atipikus eseteire (a volt Jugoszláviára) összpontosítják figyelmüket a „rutinszerű” etnikai és nemzeti feszültségek kevésbé látványos, de tipikusabb esetei helyett, majd az atipikus esetekből általános következtetéseket vonnak le a régió egészére.

Nemcsak az erőszak aktuális előfordulását, hanem a jövőbeli erőszak veszélyét is szokás túlbecsülni. Az erőszakra gyakran úgy beszélnek, hogy bárhol, bármikor lehetséges. „Ha Jugoszláviában megtörtént – hangzik az érv –, akkor mindenütt megtörténhet.” Szerintem ez tévedés. Gondoljunk a szlovákiai és romániai magyar kisebbségek problémájára. E probléma körül a nacionalizmus több formája is egybefonódik. Ezek közül a magyar kisebbségek autonómiára törekvő nacionalizmusa, Románia és Szlovákia „nemzetépítő” vagy „nemzeterősítő” nacionalizmusa és Magyarországnak a magyar kisebbségek jogait és érdekeit védő „anyaországi” nacionalizmusa a legfontosabb. Mégis úgy gondolom, hogy a nagyszabású etnikai erőszak vagy a nacionalista háború veszélye ebben az esetben az 1990-es véres marosvásárhelyi események dacára is minimális. Nem azért, mert a nemzeti feszültségeket valamiképpen fel lehet oldani. Nem lehet. A nemzeti kisebbség, a nemzeterősítő állam és az anyaország egymást keresztező és egymással ellenséges nacionalizmusai nehezen kezelhetőek, és krónikus feszültségek és konfliktusok formájában valószínűleg fenn fognak maradni. De ezt nem kell még azzal is megtevézni, hogy robbanásveszélyesnek és feltétlenül erőszakot gerjesztőnek állítjuk be őket.

Ha igazam van, felmerül az elméleti kérdés: mi gátolja meg, hogy ezek a krónikus, nehezen kezelhető és egymáshoz kapcsolódó nacionalista konfliktusok erőszakos konfrontációba csapjanak át? Az a kérdés, hogy miként magyarázható az erőszak hiánya, illetve korlátozott előfordulása, ugyanolyan fontos, mint az a sokkal többet tanulmányozott kérdés, hogy miként magyarázható az erőszak fellépése.^[9] Magyarország és szomszédai esetében az erőszak (viszonylagos) hiányának három okát lehet megnevezni. Először is a szomszédos országokban élő magyaroknak rendelkezésére állt az a lehetőség, amit Hirschman „kivonulásnak”-nak nevez: a Magyarországra való kivándorlás vagy a Magyarországon való munkavállalás. Ez biztonsági szelepként funkcionált és, különösen Romániában, akadályozta az etnonemzeti konfliktus radikalizálódását. Másodszor: az a körülmény, hogy a nemzeti konfliktusokat nem lehet leválasztani az európai integráció regionális folyamatairól, fegyelmezőleg hatott a döntéshozó politikai elitekre. Ezért korlátozta Magyarország a határon túli magyaroknak nyújtott támogatását a kultúra területére, és ezért kerülte még a látszatát is annak, hogy destabilizáló politikai tevékenységre bujtogat. A határon túli magyarok iránti kifejezett retorikai elkötelezettség ellenére így volt ez a nemzeti-populista Antall-kormány idején is. Harmadszor, nincsenek olyan hitelt érdemlő narratívák, amelyek a jelen fenyegetettséget múltbéli etnonemzeti erőszakkal kapcsolják össze, és ez megnehezíti a félelemben utazó radikális etnopolitikai vállalkozók munkáját. Ezzel szemben a volt Jugoszláviában a fenyegető veszedelemnek ezek a narratívái evidens módon jelen voltak a köztudatban a háború kitörése előtt.

A magyar eset nem elszigetelt kivétel. Észtország például gyakran szerepelt a hírekben az elmúlt években sokat bírált állampolgársági törvénye és – általánosabban – orosz kisebbségének státusa miatt. A retorika indulatos, túlságosan is indulatos. Az oroszok (az oroszországiak gyakrabban, mint a helyiek) apartheidtel és etnikai tisztogatással vádolják az észteket. Az észt nacionalisták gyarmatosítóknak és illegális bevándorlóknak nevezik az oroszokat. De a heves retorika ellenére sem gondolják túl sokan, hogy Észtországban nagy az

etnikai erőszak veszélye.^[10]

A Kelet-Európát löporos hordónak beállító szemlélet nemcsak az erőszakot hangsúlyozza túl. A nemzeti érzés, a nemzeti identitás és a nacionalista politika erejét, fontosságát és központi jellegét is hajlamos túlbecsülni.

Gondoljunk a nacionalista mozgósításra. A nacionalista mozgósításnak természetesen voltak drámai és látványos pillanatai. A baltikumi „emberi lánc”, a jereváni, tbiliszi, berlini és prágai tömegek a főtereken – mindezek perzselő, felejtethetetlen események voltak. De ez a kivétel volt, és nem a szabály. Ezek a magas hőfokú kollektív pillanatok illékonyak bizonyultak. A „nemzet” felvillanyozó kategória volt az egyik pillanatban, de a másikon már nem. Az emberek általában otthon maradtak, és nem mentek ki az utcára. A két világháború közötti Kelet-Közép-Európával feltűnő ellentétben nem a lázas mozgósítás, hanem a politikai passzivitás jellemzi a politikai tájképet. Sokat írtak a volt Szovjetunió nacionalista mozgalmairól, de nem eleget viszonylagos gyengeségükről. S ha írnak a nacionalista mozgalmak gyengeségéről, mint ahogy a volt szovjet Közép-Ázsia kapcsán írnak, akkor túl sok figyelmet szentelnek a térbeli, és túl keveset az időbeli ingadozásoknak. A mozgósítás hanyatló görbéit különösen elhanyagolják, pedig ezek legalább annyi helyen előfordulnak, legalább annyira megmagyarázandóak és elméletileg legalább annyira érdekesek, mint az izgalmasabb emelkedő görbék.

Még ott is, ahol a nemzeti identitás és a nemzeti konfliktusok fontosak maradtak a politikai szférában, nem feltétlenül azok a mindennapi életben. A nacionalizmus anélkül is megnyilvánulhat a törvényhozásban, a sajtóban, a közigazgatásban, hogy az utcán és az otthonokban is megnyilvánulna. A nacionalista politika és a mindennapi élet között csak laza a kapcsolat. Az emberek nem feltétlenül reagálnak lelkesen azoknak a politikusoknak a nacionalista kijelentéseire, akik azt állítják, hogy a nevükben beszélnek. A langyos reakció a politikusok nacionalista felhívásaira az általános cinizmus, valamint a politikusok és a politika iránt érzett bizalmatlanság következménye. A „mi” és „ők” közötti különbségtétel valóban fontos szerepet játszott abban, ahogy az emberek a kommunizmus idején a politikát felfogták. Kézenfekvő a feltételezés, hogy ez a különbségtétel áthelyezhető a kirekesztő nacionalizmus érzelmvilágába. Bizonyos körülmények között ez meg is történhet. De a „mi” és „ők” nem az egyik etnikai vagy nemzeti csoportot választotta el a másiktól, hanem az „embereket” a „rezsimektől”. És ez a kommunizmus összeomlása után is így maradt. Az etnonacionalista beszédmód alkalmazása az osztályharcos vagy szocialista internacionalista helyett nem garancia arra, hogy „ők” képesek lesznek meggyőzni „minket”, hogy együvé tartozunk.

A nemzeti identitások sem olyan erősek a régióban, mint ahogy sokszor feltételezik. Erre később még visszatérek. E helyütt legyen elég annyi, hogy tekintettel az önazonosításban és a mások által való azonosításban megfigyelhető eltolódásokra, helyénvaló a szkepticizmus a régió nemzeti identitásainak sokszor hangoztatott mély történelmi gyökereivel, általában a túlhistorizálással kapcsolatban.

A nyugati nemzetekfölöttiség és a keleti nacionalizmus közötti feltételezett ellentét elfedi, hogy léteznek a térségben kozmopolita tendenciák is, amelyek újkeletűek ugyan, de nem jelentéktelenek. Gondoljunk a romániai magyarokra. Kétségtelen, hogy Ceausescu bukását követően öntudatukban hangsúlyozottabbá vált a magyar nemzeti elem. Azok a nyelvi, kulturális, vallási, történelmi és gazdasági kötelékek, amelyek Magyarországhoz fűzik őket, megfoghatóbbak, „valószínűbbek” lettek. De a nemzeti és kozmopolita öntudat nem feltétlenül fordítottan arányos egymással. A romániai magyarok nemcsak határokon átnyúló magyar

nemzetiségüknek lettek jobban tudatában, hanem a tágabb európai világnak is.

Érdekesen ambivalens szerepet játszott ebben a folyamatban a televíziózás. A Duna Tv megerősítette az erdélyi magyarok nemzeti tudatát. Ugyanakkor a nagy presztízst élvező francia, német és angol nyelvű csatornák, amelyek szintén foghatók Erdélyben, talán bizonyos – természetesen nehezen meghatározható – mértékben elnemzetlenítő hatást gyakorolnak. A következő anekdota rávilágít arra az ambivalenciára, amelyet a televíziózás nemzeti szempontból játszik. A román hatóságok nyugtalanok lettek, amikor megtudták, hogy az egyik kábeltársaság az MTV-t is belefoglalta ajánlatába. Számukra az MTV a Magyar Tv-t jelentette. Valójában persze az amerikai könnyűzenei csatornáról volt szó, amely sok erdélyi magyar számára kétségtől vonzóbb, mint a Magyar Televízió.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a régióban a nacionalista és etnikai konfliktusok nem annyira erőszakosak, és nem is annyira fontosak, mint sok kommentátor sugallja. Ahol megjelennek, ott is csak mint valamiféle krónikus, alacsony intenzitású háttérzaj maradnak, távol a mindennapi élet középpontjától.

Az elfojtott nemzeti érzés felszínre törése

Az eddigiekben a régió nacionalista konfliktusainak két szemben álló értékelését vettem szemügyre. Az optimista értékelés szerint ezek a konfliktusok a politikai tér nemzeti vonalak mentén való átalakítása révén feloldhatóak, a pesszimista értékelés viszont mély gyökerekkel rendelkező, mindent átítató, destabilizáló és rövidesen – vagy kis híján – véres konfrontációba átcsapó konfliktusoknak látja őket.

A következőkben a nacionalista újraébredés forrásainak és dinamikájának két ugyancsak szemben álló értékelését veszem sorra. Ezek közül az első a nacionalista újraébredésben az *elfojtott felszínre törését* látja. Ezen értékelés lényege, hogy a nacionalizmusnak mély gyökerei voltak Kelet-Európa kommunizmus előtti történelmében, de a kíméletlenül nemzetietlen kommunista rezsimek befagyasztották, illetve elfojtották a nemzeti érzést. A kommunizmus bukásával a nemzeti identitások és a nemzeti konfliktusok, e felfogás szerint, megkettőzött erővel jelentkeztek újra.

Ezt a nézetet kvázi-freudi nyelven is ki lehet fejezni, amit – legalábbis implicit módon – gyakran meg is tesznek. Az önszabályozó civil társadalom racionálisan szabályozó *énje* híján a kommunista rezsimek egy kegyetlenül büntető kommunista *fölöttes énen* keresztül nyomták el a primitív nemzeti *ősént* (*es*). A kommunista fölöttes én összeomlása után az elfojtott etnonemzeti *ősén* ereje teljében felszínre tört, és mivel a szabályozó én nem tartja korlátok között, pusztító bosszút áll. (A kvázi-freudi nyelv világossá teszi, hogy ez a szemlélet közel áll az „orientalista” felfogáshoz, vagyis a „lőporos hordó” mítoszához.)

Nyilvánvaló, hogy a kelet-európai kommunista rezsimek elnyomták, elfojtották a nacionalizmust. De a nacionalizmus feléledését az elfojtott felszínre töréseként beállító felfogás azt sugallja, hogy nem csak a nacionalizmust nyomták el, hanem a nemzeteket is, hogy nemcsak antinacionalisták voltak, hanem nemzetellenesek is. Ez a szemlélet továbbá azt is sugallja, hogy az erőteljes, őseredeti nemzeti érzés annak ellenére fennmaradt, hogy a kommunista rezsimek mindent megtettek kiirtása érdekében.

Ez a felfogás alapvetően téves. A Szovjetunióra vonatkozóan ezt néhány szóval nyilvánvalóvá lehet tenni. A késő szovjet és posztszovjet nemzeti küzdelmekben nem lehet olyan nemzetek,

olyan valódi, szolidaritáson alapuló csoportok küzdelmét látni, amelyek valahogy annak ellenére fennmaradtak, hogy megpróbálták a gerincüket megtörni; nem lehet azt sugallni, hogy a nacionalizmus és a nemzetek ma annak dacára léteznek, hogy a szovjet rezsím kíméletlen nemzetellenes politikát folytatott. Némileg kihegyezetten fogalmazva: a nemzet és a nacionalizmus a rezsím politikájának következtében ilyen eleven manapság. Ez a politika antinacionalista volt ugyan, de egyáltalán nem volt nemzetellenes. A szovjet rezsím mindenütt inkább intézményesítette a nemzeteket, mintsem elnyomta volna őket. A rezsím természetesen antinacionalista volt, de ugyanakkor átfogóbban intézményesítette a *területhez kapcsolódó nemzetfogalmat* és az *etnikai alapú nemzetiséget*, mint bármely állam azelőtt vagy azóta. Ily módon szándékaitól függetlenül egy olyan politikai mezőt teremtett, amely rendkívül előnyös terep a nacionalizmus számára.

A szovjet rezsím egyfelől ötven nemzeti területre osztotta fel a szovjet államot, és a területek mindegyikét kifejezetten egy etnonemzeti csoport hazájaként határozta meg. A köztársaságok, a legfelső szintű nemzeti területek – ezek ma független utódállamok –, kvázi nemzetállamokként funkcionáltak: volt saját területük, nevük, alkotmányuk, törvényhozásuk, közigazgatásuk, kulturális és tudományos intézményrendszerük stb.

Másfelől a rezsím az állampolgárokat is halmazokra osztotta fel: összesen több mint száz nemzetiségi csoportot ismert el. Mindenkinek tartoznia kellett egy nemzetiségi csoportba, és mindenki csak egy nemzetiségi csoportba tartozhatott. A nemzetiség nemcsak *statisztikai kategória* volt, hanem *kijelölt státus*, amellyel mindenkinek rendelkeznie kellett. Ezt a státust az állam származás alapján rendelte az egyénhez születésekor. Benne volt a személyi igazolványban, nyilvántartásba vették minden olyan hivatalban, amellyel az egyén kapcsolatba került, számított az egyetemi felvételinél és az álláskeresésnél. A hivatalos nemzetiség alapján egyes nemzetiségek, különösen a zsidók, lehetőségeit korlátozták, másokat – a „tituláris” nemzeteket „saját” köztársaságaikban – előnyben részesítettek.^[11]

A területhez kapcsolódó nemzet és az etnikai alapú nemzetiség tehát már jóval Gorbacsov előtt általánosan intézményesített társadalmi és kulturális forma volt. Ezek a formák egyáltalán nem voltak üresek. A szovjetológusok lekicsinyelték őket – nyilván azért, mert a rezsím következetesen és hatékonyan elnyomta a politikai nacionalizmust, és néha még a kulturális nacionalizmust is. De a nacionalizmus elnyomása kéz a kézben járt a nemzetnek és a nemzetiségnek mint alapvető kognitív és társadalmi formának a létrehozásával és konszolidálásával. Amikor Gorbacsov alatt a politikai mező tágasabbá vált, ezek a formák könnyedén politizálódtak: a politikai tudat, a politikai retorika, a politikai érdek és a politikai identitás elemi formáivá váltak. És így a rezsím összeomlása az állam széthullását is maga után vonta.

Hasonlókat lehetne elmondani Jugoszláviáról is.^[12] A többi kelet-közép-európai államban némileg más a helyzet. De a kommunista rezsimek bizonyos fokig ezekben az országokban is alkalmazkodtak a nemzeti érzéshez, és a nemzeti elnyomás, különösen a posztstálinista időszakban, korántsem volt olyan következetes, mint feltételezik.

Van a nacionalista ébredést az elfojtott felszínre töréseként beállító érvelésnek egy olyan változata, amely iránt több szimpátiát érzek. Eszerint bizonyos témák tabuként kezelése – Jugoszláviában a második világháború alatti testvérgyilkos erőszak volt a tabu – lehetetlenné tette a *Vergangenheitsbewältigungot*, a múlttal való olyasfajta szembenézést, amely Németországban játszódott le a legdrámaibb módon. Egyszerűen nem volt lehetőség arra Jugoszláviában, hogy nyilvánosan vitassák meg a tömeges háborús atrocitásokat. Ezzel nem

azt akarom mondani, hogy nyilvános megvitatásuk megoldotta volna a problémát. Természetesen nem. A vita bizonyára elkeseredett konfliktusokhoz vezetett volna. De mégis: ha beszéltek volna az atrocitásokról, talán nem lett volna annyira drámai a rájuk való emlékeztetés negyven év után egy rendkívül bizonytalan politikai helyzetben.

Bárhogy legyen is, ami a posztkommunista jelenben felszínre tör, nem a prekommunista múltból származik. Sok tekintetben a kommunizmus hozta létre azt, ami most megjelenik. Bizonyos esetekben – a Szovjetunióban sokfelé – magukat a nemzeti identitásokat is a kommunizmus hívta elő. Másutt, ahol ez nem igaz, a kommunizmus a civil társadalom, a nyilvános szféra elnyomása révén azt a módozatot teremtette meg, ahogy a nemzeti most megjelenik.

Elitek manipulációja

Vannak kutatók és újságírók, akik távol állnak attól, hogy a nacionalizmusban valamilyen ősi és elnyomott identitás felszínre törését lássák. Ellenkezőleg: a nacionalista konfliktusok kitörését lelkiismeretlen és gátlástalan elitek opportunisták és cinikus manipulációjának tulajdonítják. Ebben a felfogásban nyilvánvalóan sok igazság van. Kevesen vitatják, hogy a politikai elitek gyakran opportunisták és cinikusak, és hogy a – cinikus vagy őszinte – elitek kulcsszerepet játszanak a nemzeti sérelmek megfogalmazásában és a tömegek nacionalista mozgósításában. Tankönyvbe illő példák vannak arra, hogy cinikusan manipulatív elitek lánggra lobbanthatják a nemzeti indulatokat és nacionalista feszültségeket teremthetnek. Szlobodan Milosevics paradigmatis esete ebből a szempontból: vegyisza példa arra, hogy nemcsak meggyőződésből, hanem érdekből is lehet nacionalistának lenni.

De ennek a felfogásnak van néhány problematikus implikációja. Az első az a feltételezés, hogy a nacionalizmus kifizetődő politikai stratégia; hogy ennél fogva a manipulatív elitek számára ésszerű választás; és hogy a nacionalista szenvedélyeket az elitek viszonylag könnyen fel tudják korbácsolni. A második az a feltételezés, hogy ha az elitek manipulációja döntötte a szétesett Jugoszláviát az etnonemzeti barbárságba, akkor ugyanez másutt (az erős változatban: mindenütt) megtörténhet. A harmadik pedig az a feltételezés, hogy az elitek manipulálta nacionalizmus lényegében érdekpolitika, és ezért instrumentálisan kell megmagyarázni.

Úgy vélem, hogy mindhárom feltételezés téves. A nacionalizmus szubjektívan nem mindig ésszerű, és objektívan nem mindig sikeres politikai stratégia. A nacionalista szenvedélyeket nem mindig lehetséges, és különösen nem mindig könnyű, felkorbácsolni. Nem mindig lehet életre hívni azokat a szorongásokat, félelmeket, ellenérzéseket, azt a lelkületet és észjárást, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az elitek számító nacionalista állásfoglalása kifizetődjék. És karbantartani sem könnyű ezt a nemzeti töltésű lelkületet, ha egyszer sikerült is életre hívni.

Az egymáshoz lazán kapcsolódó nacionalista álláspontok és stratégiák nem hoznak garantáltan több sikert, mint más politikai álláspontok és stratégiák. A nacionalizmusba beruházni általában nem bölcsebb, mint bármilyen másik politikai beszédmódba vagy álláspontba. Bizonyos történelmi pillanatokban a nacionalista állásfoglalásoknak tényleg magasabb lehet a hozamuk. Csak nagyon nehéz előre megmondani, hogy mikor következnek be és meddig tart ez a pillanat. Amikor egy ilyen pillanat mindenki számára nyilvánvalóan bekövetkezik, mind a politikusok, mind az elemzők hajlamosak arra, hogy túláltalánosítsanak. A kommunista rezsimek összeomlása ilyen pillanat volt. Véleményem szerint a politikai

vállalkozók megirigyelve azokat, akik a késői kommunista vagy kezdeti posztkommunista nacionalizmusba eszközölt korai beruházásaiknak köszönhetően „kaszáltak”, túlságosan sokat invesztáltak ebbe a pillanatnyilag sikeres stratégiába. Sok elemző is hasonlóképpen járt.

A posztkommunizmus történelme rövid, de ahhoz elég hosszú, hogy láthassuk: a nacionalizmus még posztkommunista körülmények között sem mindig a nyerő stratégia. A nacionalista politikai erők választási kudarca – Litvániában, Lengyelországban, Magyarországon, Ukrajnában, Belorussziában és másutt – önmagáért beszél. Különösen feltűnő, hogy a határon túl élő etnikai testvérek védelmét kötelességként tételező anyaországi nacionalizmusnak milyen csekély a vonzereje. A magyar politikai elit frusztrációjának állandó forrása, hogy az átlagmagyar milyen keveset tud a határokon túl élő magyarokról, és milyen keveset törődik velük. Az átlagmagyar zokon veszi azt a „tényt”, hogy a kormány a „mi” pénzünket „rájuk” költi, hogy „ők” idejönnek, és elveszik „előlünk” a munkát. „Ők” egészen biztosan nem „mi” vagyunk, amit az átlagmagyar azzal is ékesszólóan kifejez, hogy rutinszerűen „lerománozza” a Magyarországon dolgozó erdélyi magyarokat. (Nem magyar különlegesség ez: Németországban is „oroszk” a kazahsztáni németek, miként Izraelben is azok a szovjet zsidók.) Látványosan sikertelen volt az orosz politikusoknak az a kísérlete is, hogy belpolitikai témát csináljanak a „közel külföldön” ragadt oroszok sorsából. Az egyetlen politikai szervezet, amely kifejezetten ennek az ügynek szentelte magát, az Orosz Községek Kongresszusa, a parlamenti választásokon még az ötszázalékos küszöböt sem érte el.

A második problematikus implikációt – ha a manipulatív elitek képesek voltak etnonemzeti barbárságba dönteni a volt Jugoszláviát, akkor ez másutt is megtörténhet – már bíraltam, amikor azt írtam, hogy az erdélyi magyarok és románok között csekély a valószínűsége a nagyszabású erőszakos konfliktusnak. Most e következtetés premisszáját kívánom kétségbe vonni.

Az elitek manipulációja természetesen fontos szerepet játszott a jugoszláv katasztrófában. De akik főleg ezzel magyarázzák a történeteket, nem nevezik meg azokat a sajátos feltételeket, amelyek az állam széthullásának beindulával a jugoszláv népesség fontos részeit különösen *fogékonyá* tették az elitek manipulációjára. A népcsoportok közötti véres erőszak a második világháború idején; az erről az erőszakról szóló narratívák, amelyeket nyilvánosan nem lehetett megbeszélni, de bizonyos régiókban, például a szerblakta horvát Krajinában, családi keretek között terjedtek; az erőszak megismétlődésétől való félelem, amikor az állami erőszakszervezet eszközei fölötti ellenőrzés gyakorlása gyors változáson ment keresztül, különösen amikor ezek az eszközök Horvátországban egy olyan rezsime közé kerültek, amely óvatlanul (ha jóindulatúak vagyunk) olyan szimbólumokat alkalmazott, amelyekről a szerbeknek a gyilkos usztasa rezsime jutott eszükbe – ezek azok az elemek, amelyek sok más tényező mellett segítenek megérteni, hogy miért voltak az emberek fogékonyak a cinikus belgrádi manipulációkra. A politikusok természetesen meghamisították a múltat. De ezeknek a hamisításoknak Jugoszlávia egyes régióiban olyan visszhangjuk volt, amire másutt – talán az örmény–azeri konfliktust leszámítva – nemigen van példa.

A nacionalista konfliktusok kitörését az elitek manipulációjának tulajdonító tézis harmadik problematikus implikációja az a feltételezés, hogy a nacionalizmus lényege szerint érdekpolitika, nem pedig identitáspolitika, és ezért a cinikus, önző elitek számító magatartására koncentrálva instrumentális fogalmakkal kell megmagyarázni, nem pedig az identitáshoz kapcsolódó fogalmakkal. Véleményem szerint a nacionalizmus tanulmányozása során nem kell választanunk az instrumentálisra és az identitásra koncentráló megközelítési módok között. Ha a nacionalizmus kognitív dimenziójára gondolunk, világossá válik, hogy a

szembeállítás hamis. Kognitív szempontból a nacionalizmus a világ látásának módja, az érdekek azonosításának módja, vagy pontosabban az érdekhordozó egységek közelebbi meghatározásának módja. *A releváns egységek azonosítása ugyanabban a keretben történik, mint amelyikben az érdekekről gondolkozni lehet.* A nacionalizmus társadalmi könyvvitelt tesz lehetővé. Ily módon elválaszthatatlanul összeköti az identitást és az érdeket, *mivel megmondja, hogy miként számítsuk ki érdekeinket.*

Természetesen az „érdekek” fontos szerepet játszanak a nacionalista politikában, mint mindenfajta politikában és a társadalmi életben általában. A nacionalista konfliktusok kitörését az elitek manipulációjának tulajdonító nézet nem abban téved, hogy az érdekekre fordítja figyelmét, hanem abban, hogy ezt túl szűk értelemben teszi, a számító érdekérvényesítésre összpontosítva, amit „adottnak” tekint (különösen a politikusoknak azt az érdekét, hogy hatalomra jussanak, vagy megtartsák a hatalmat), és nem foglalkozik az érdekek *kialakításának* átfogóbb kérdéseivel. Nem foglalkozik azzal, hogy milyen módon történik az érdekek – illetve, és ez még alapvetőbb, az érdekekkel rendelkezőnek tartott egységek („nemzetek”, „etnikai csoportok”, „osztályok”) – azonosítása (és ezáltal kialakítása). Az elitek beszédmódja gyakran játszik fontos szerepet az érdekek kialakításában, de arról nincs szó, hogy a politikai és kulturális elitek néhány manipulatív trükk bevetésével kedvük szerint teremthetnek érdekeket. Az érdekek azonosítása és kialakítása komplex folyamat, amelyet nem lehet az elitek manipulatív viselkedésére redukálni.

A csoport valószerűsége

Az etnicitás és a nacionalizmus kutatásában még mindig uralkodó az a felfogás, amely reflektálatlanul indul ki az etnikai csoportok és nemzetek valószerűségéből. Arra gondolok, hogy úgy írunk és beszélünk az etnikai csoportokról és nemzetekről, mintha valódi entitások és közösségek, mintha tartalmas és tartós – belsőleg homogén, külsőleg körülhatárolt – kollektívák lennének.

Hosszú időn keresztül a szociológia és a rokon tudományok sok más területén is a csoport valószerűségéből indultak ki. De nagyjából az elmúlt évtizedben négy olyan fejlemény játszódtott le a társadalomtudományokban, amely együttesen kérdéssé teszi a csoportok valódi, tartalmas entitásokként való kezelését. Az első ilyen fejlemény a hálók iránti növekvő érdeklődés, a hálóelmélet virágzása, a hálónak, mint általános társadalomtudományi képnek vagy metaforának az egyre gyakoribb alkalmazása volt. Másodszor, a racionális cselekvés elméletei a maguk kérlelhetetlen individualizmusával kihívást jelentettek a csoport realista felfogása számára. A harmadik fejlemény a tág értelemben vett strukturalista elméletektől a „konstruktivistább” elméletek irányába történt elmozdulás volt. Az előbbieket a csoportot a társadalmi struktúra tartós elemeként fogták fel, az utóbbiak számára viszont a csoport konstruált, esetleges és változó. Végül pedig a posztmodern elméleti érdeklődés a töredékesre, a múltékonyra, a szilárd formák és világos határvonalak eróziójára helyezte a hangsúlyt. Ezeknek a fejleményeknek nincs sok közül egymáshoz, még ellentmondásban is állnak egymással, de együtt ásták alá a csoportos létezésre vonatkozó axiómákat.

De a csoport realista felfogásától való elmozdulás a társadalomtudományokban egyenetlen iramban folyik. Az osztályelemzésben, különösen a munkásosztály tanulmányozásában (ma már nehéz ezt a fogalmat idézőjel nélkül használni) ez az elmozdulás feltűnő mértékű. A munkásosztály lényegében szertefoszlott mint az elemzés tárgya. Ami megmaradt, az az osztálynak mint kulturális és politikai beszédmódnak, mint konfliktusformának és mint a gazdasági struktúra absztrakt dimenziójának tanulmányozása, de anélkül, hogy az *osztályokat*

valódi, tartós entitásokként fognák fel.

Ugyanakkor az *etnikai csoportok* és *nemzetek* valódi entitásokként való felfogása továbbra is áthatja az etnicitás, a nemzeti lét és a nacionalizmus kutatását. Amikor a köznapi beszédben – és írásban – „szerbeket”, „horvátokat”, „észteket”, „oroszkokat”, „magyarokat”, „románokat” mondunk, mintha ezek belsőleg homogén, külsőleg körülhatárolt csoportok, sőt szinte közös céllal rendelkező aktorok lennének, akkor nagyvonalúan eldologiasítjuk az etnikai és nemzeti csoportokat. A társadalmi és kulturális világot egy Modigliani festményre emlékeztető módon ábrázoljuk, tehát olyan mozaikként, amelynek külön-külön minden kockája egyszínű.

A metafora Ernest Gellnertől származik. A *Nationis and Nationalism* vége felé Gellner Kokoschka és Modigliani eltérő festői stílusát idézte fel – szín- és fénypacák az elsónél, élesen körvonalazott színes kockák a másodikonál –, hogy jellemezze azokat a változásokat, amelyek a kulturális tájképen a nemzet előtti agrártársadalomból a nemzetileg és kulturálisan homogenizált ipari társadalomba való átmenet során lejátszódtak.

A metafora megkapó, de úgy gondolom, hogy félrevezető. A „modiglianizálódási” elméletnek tulajdonképpen két változata van. A „klasszikus” változat – Gellner ezt képviselte – azt mondja ki, hogy a kultúra és az állam (*polity*) fokozatosan konvergál. Gellner a hatalmas léptékű világtörténelmi társadalmi átalakulások tömör jellemzésének mestere volt. Kétségtelen, hogy egy nagyon tág történelmi perspektívából beszélhetünk az államok nagymértékű kulturális homogenizálódásáról, és a kulturális és politikai határok ezt követő konvergálásáról. De ennek ellenére sem problémamentes, ahogy Gellner elmeséli a történetet.

Gellner egyfelől azt hangsúlyozza, hogy az ipari társadalom funkcionálisan megköveteli a homogenizálódást. Véleményem szerint a hangsúly három szempontból is rossz helyre került. Először is Gellner eltúlozza az ipari társadalom által „megkövetelt” homogenitás fokát. Másodszor, mint ahogy a funkcionalista leírásokban ez gyakran előfordul, nem vállalkozik magyarázatra. (Azt mondani, hogy valami „szükséges” vagy „hasznos” valami más számára, nem magyarázza meg, hogy a valami miért jön létre. Nincs olyan mechanizmus, amely garantálná, hogy ami szükséges, az valóban létre is jön.) Harmadszor, nem fordít elég figyelmet arra a homogenizáló nyomásra, amely az államok közötti verseny, az általános hadkötelezettség, a nacionalista szellemű tömeges iskolai oktatás miatt keletkezett az állampolgári tömeghadsereg klasszikus korában, pedig ez a nyomás véleményem szerint nagyobb volt, mint az, amelyiket az ipari társadalom mint olyan hozott létre.

Másfelől Gellner nem mondja meg, hogy működnek-e még az ipari társadalom homogenizáló erői, vagy esetleg már nem. Vitathatatlanak tűnik, hogy az államközi katonai verseny miatt létrejövő homogenizáló erők a XIX. század végén és a XX. század elején voltak a legellenállhatatlanabbak. Ez a kor volt a „fegyveres nemzet”, valamint az asszimiláló és homogenizáló iskolarendszer delelője. Az utóbbi stílusában és ideológiájában kapcsolódott az állampolgári tömeghadsereghez, valamint a nemzetállamok abszolút belső szuverenitásának igényéhez, amely törvényesítette a nemzetállamok gyakran kíméletlen „nemzetesítő” törekvéseit. Miután ez a korszak elmúlt, az állam homogenizáló törekvései mérséklődtek. Legalábbis a világnak azon a részein (legjellegzetesebben Nyugat-Európában), ahol az államok nem állnak egymással ádáz geopolitikai és potenciálisan katonai küzdelemben.

De manapság a politikai táj Modigliani-szerű ábrázolásának nem ez a változata van forgalomban. Azt ugyanis most mindenki elismeri, hogy a kultúra és az állam nem konvergál, hogy szinte minden állam valamilyen értelemben „multikulturális”. De rendszerint a késői

modernitás multikulturális tájait is Modigliani-szerűen ábrázolják: a mozaik sok, egymás mellé helyezett, egymástól különböző színű kockából áll össze, de az egyes kockák egyszínűek.

Pedig az ember azt gondolná, hogy a kortárs „multikulturális” államok etnikailag kevert települési rendszerét nem lehet Modigliani-szerűen ábrázolni. De ez az ábrázolási mód természetének félreértése lenne. Az ábrázolás térbeli aspektusát nem kell szó szerint értelmezni: a mozaikkockák nem a *fizikai*, hanem a *társadalmi és kulturális* térben helyezkednek el.

Ily módon a területi keveredés önmagában nem összeegyeztethetetlen az etnokulturális sokszínűség Modigliani-szerű ábrázolásával. Ha bírálni akarjuk ezt az ábrázolásmódot, akkor közvetlenül azt kell bírálnunk, ami alapjául szolgál: a csoportok valószínűségét tételező társadalmi ontológiát, amely áthatja a multikulturalizmusról folytatott észak-amerikai vitákat – és ami azt illeti, szerte a világon az etnicitásról és a nacionalizmusról folytatott vitákat. Az elméleti fegyverzet ehhez rendelkezésünkre áll. Ennek ellenére a csoport realista felfogása alig szenvedett kárt: a köznapi nyelvhasználat, a provinciális tudományos hagyomány, a csoportok és csoportidentitások intézményesítése és kodifikálása, az etnopolitikai vállalkozók csoportteremtő és csoporterősítő tevékenysége közös erővel fenntartja azt.

A csoport realista felfogását támogató erők Kelet-Európában még erősebbek, mint Észak-Amerikában. Az etnikai és nemzeti csoportok kodifikálásával és intézményesítésével sokkal tovább mentek el a többnemzetiségű kommunista államokban, mint Észak-Amerikában. Aztán Kelet-Európában sokkal gyengébbek azok a tudományos áramlatok, amelyek a csoport realista felfogásának gyengítésével állnak kapcsolatban. És ami sokkal lényegesebb: Kelet-Európában nincs olyan hagyománya az individualizmusnak, mint Észak-Amerikában, különösen nincs meg az a szektás protestantizmusban gyökerező, de az egész társadalmi és politikai életre következményekkel járó elképzelés, miszerint a csoportok önkéntes alapon jönnek létre.

Ráadásul lehet úgy érvelni, hogy a csoport valószínűségéből kiinduló társadalmi elemzés egészen jól leírja a térség etnonemzeti valóságát. Végül is ez a régió a nyelvi, nem pedig politikai határokat követő, mélyre nyúló, rugalmasan ellenállóképes, viszonylag stabil etnonemzeti határvonalak *locus classicusa*.

A régióban valóban vannak lenyűgöző példák a csoport-tudat fenntartására, sőt, a csoportidentitás erősítésére az asszimilációs nyomás körülményei között. A kelet-poroszországi lengyelek esete a XIX. század végén, a XX. század elején ilyen példával szolgál. De ebben az esetben sem arról volt szó, hogy csoporttudatuk belső lengyel mivoltukból sugárzott ki. Csoportidentitásuk azáltal erősödött, hogy dinamikus, szervezett módon (szövetkezeti mozgalommal, hitelegyletekkel, földvásárló szervezetekkel, iskolai sztrájkokkal) reagáltak a porosz/német állam durva asszimilációs politikájára. A csoportidentitást erősítette a katolikus egyház is, mivel a nyelvi és a vallási választóvonal egybeesett. (A német–lengyel etnonemzeti határ azon szakaszain, ahol a lengyelek katolikus németekkel éltek együtt, a csoporthatár sokkal légiesebb volt.) Tehát a csoporttudat ebben az esetben is a politika és a kollektív cselekvés terméke volt, nem pedig az utóbbiak stabil alapja.^[13]

Más esetekben azonban a határvonalak sokkal elmosódottabbak. Gondoljunk a késő és posztszovjet Ukrajnára. Már volt arról szó, hogy a szovjet rendszer széles körben

intézményesítette a nemzetet és a nemzetiséget mint alapvető társadalmi kategóriát. Az intézményesítő elgondolás egyik legfontosabb kifejezési formája (és eszköze) a népszámlálás volt, amely bevallás alapján minden személy etnokulturális nemzetiségét (nacionálnoszt) nyilvántartásba vette.

Az 1989-es népszámlálás során mintegy 11,4 millió ukrain lakos vallotta magát orosznak. De az a precizitás, amelyet a népszámlálási adat sugall, minden alapot nélkülöz. Mint egymástól vélhetőleg különböző etnokulturális identitások jelölője már maga a két kategória is – „orosz” és „ukrán” – igen problematikus az ukrain kontextusban. Ukrajnában a vegyes házasságok aránya rendkívül magas, és a népszámlálás során kétmillió olyan személy vallotta magát ukránnak, aki egyúttal azt is elismerte, hogy nem beszéli az ukránt anyanyelvi szinten, de még jól sem. Ráadásul sokan gondolják úgy, hogy ez a szám a valóságban sokkal magasabb.

Ennélfogva helyénvaló szkeptikusnak lenni az éles határvonalakkal rendelkező csoportok meglétének illúziójával szemben, amelyet a népszámlálás azáltal teremt meg, hogy kimerítő és egymást kölcsönösen kizáró kategóriákat alkalmaz.^[14]

Erdélyben a magyarok és a románok között húzódó határvonal bizonyosan élesebb, mint Ukrajnában az oroszok és az ukránok közötti. A csoportok határai azonban Erdélyben is sokkal porózusabbak és bizonytalanabbak, mint ahogy azt sokan gondolják. A mindennapok nyelve kétségkívül szigorúan kategorikus, a lakosságot egymást kölcsönösen kizáró etnonemzeti kategóriákra osztja, és nincs benne hely a kevert vagy bizonytalan formák számára.

De ezt a kategorikus kódolást nem szabad a társadalmi viszonyok pontos leírásának tekinteni, ugyanis csak ezek konstituáló elemeként fontos. Az etnopolitikai vállalkozók által érvényességében megerősített kategorikus kódolás legalább annyit leplez el az etnonemzeti azonosságokkal kapcsolatban, mint amennyit elárul róluk. Elleplezi azt a cseppfolyóságot és bizonytalanságot, amely abból adódik, hogy vannak vegyes házasságok, van kétnyelvűség, migráció, asszimiláció oda-vissza, hogy magyar gyerekek román tannyelvű iskolákba járnak, és hogy sokan egyszerűen csak közömbösek az etnokulturális nemzetiség támasztotta követelményekkel szemben.

A „csoportok körülhatároltságát” éppen ezért helytelen adottként vagy magától értetődőként felfogni hiszen ez esetről esetre, a körülmények és az idő függvényében változó mértékű lehet. Az etnicitással és a nacionalizmussal foglalkozó összehasonlító kutatások tényekkel bőségesen alátámasztják ezt az állítást, de ezen a kutatási területen kívül mégsem méltányolják kellőképpen, hogy mit jelent. Pedig ezt a felismerést manapság jobban kell hangsúlyozni, mint valaha kellett. A mindennapokban, az újságírásban, a politikában és a társadalomkutatás egy részében eluralkodott reflektálatlanul „csoportista” nyelvhasználat – például az a szokás, hogy úgy beszélnek „magyarokról” és „románokról”, mintha éles körvonalakkal rendelkező belsőleg homogén csoportokról beszélnének – nemcsak a társadalmi elemzés pontosságát tompítja, hanem a liberális politika lehetőségeit is aláássa a régióban.

A manicheus nézőpont

Az utolsó mítosz, amelyet meg akarok vitatni, a manicheus nézőpont. Eszerint kétféle nacionalizmus létezik: a jó, hon-polgári fajta, és a rossz, etnikai fajta. Ezeknek megfelel két

különböző nemzetfelfogás: a jó, honpolgári fajta, amelyben a nemzet az állampolgárságon, és a rossz, etnikai fajta, amelyben a nemzet az etnikai hovatartozáson alapul. A manicheus nézőpont rokonságban áll a kelet-európai nacionalizmus „orientalista” felfogásával, mivel általában úgy tekintik, hogy a honpolgári nacionalizmus Nyugat-Európára, az etnikai nacionalizmus pedig Kelet-Európára jellemző. De a honpolgári–etnikai megkülönböztetést a régió belül is használják, néha meglehetősen ideologikusan, hogy elhatárolják a saját nép jó és jogos honpolgári nacionalizmusát a szomszédok rossz és jogtalan etnikai nacionalizmusától. Ezenkívül a megkülönböztetés főleg arra szolgál, hogy ezen az alapon „pontozzák” a régió nemzet- és államépítő teljesítményét.

Amikor ezt a felfogást manicheus nézőpontnak nevezem, természetesen karikatúrát rajzolok róla, de nem nagyon igazságtalant. Árnyaltabb formáiban a különbségtételnek bizonyosan van némi analitikus és normatív haszna. Mégis úgy gondolom, hogy a honpolgári és etnikai nacionalizmus megkülönböztetése, különösen, ha ez olyan primitív módon történik meg, ahogy általában szokott, mind analitikus, mind normatív szempontból problematikus.

A manicheus nézőpont analitikus gyengeségét mutatja, hogy bizonytalankodik, ha a nemzet és a nacionalizmus kulturális dimenzióját kell konceptualizálnia. Durván kétféleképpen lehet a kultúrát az állampolgári-etnikai különbségtételre rátelepíteni.

Egyfelől lehet az etnikai nacionalizmust szűken értelmezni, mint olyan ideológiát, amely a származást, és végső soron a fajt, a biológiát hangsúlyozza. Ebben az esetben nagyon kevés etnikai nacionalizmus van a világban, mert ebben az értelmezésben a közös kultúra hangsúlyozását, ha a közös származást nem hangsúlyozzák különösebben, honpolgári nacionalizmusnak kell jelölni. De így a honpolgári nacionalizmus kategóriája túlságosan heterogén lesz ahhoz, hogy hasznos lehessen, míg az etnikai nacionalizmus kategóriája csaknem üres marad.

Másfelől lehet az etnikai nacionalizmust tágan értelmezni, mint *etnokulturális* nacionalizmust, a honpolgári nacionalizmust pedig szűken, mint az állampolgárság kultúramentes felfogását, amely élesen elválasztja az állampolgárság fogalmát a kulturális és etnikai hovatartozástól. De ekkor meg a honpolgári nacionalizmust iktatjuk ki a létezők sorából, és lényegében minden nacionalizmust etnikainak vagy kulturálisnak kódolunk. Még a honpolgári nacionalizmus paradigmatis esetei – Franciaország és Amerika – sem számítanának honpolgári nacionalizmusnak, mivel döntő fontosságú kulturális alkotóelemeik vannak.^[15]

A megkülönböztetés normatív gyengesége is a kultúra elhelyezésének kérdése körül forog:

Ha az etnikait tágan értelmezzük mint etnokulturálist, akkor az etnikai nacionalizmus általános elítélése problematikus, ugyanis nagyon könnyű az etnokulturális nacionalizmus védekező erejével normatív okokból szimpatizálni. (Például a felosztott Lengyelországgal, a balti államokkal a szovjet uralom idején, és valójában minden kisebbségi kultúrával, melynek nacionalizmusa nem ölthet honpolgári formát – bár természetesen nem kell biológiai értelemben etnikainak lennie).

Ha viszont a kultúrát a honpolgári nemzet és a honpolgári nacionalizmus címszavak alá soroljuk be, akkor sok, kulturális sovinizmusban úszó nemzetépítő honpolgári nacionalizmus, amely a kulturális sokszínűség korlátozására, illetve (határesetekben) kiirtására törekszik, normatív szempontból akkor is helytelenítendő, ha származási értelemben nem törődik az etnikai hovatartozással.

Normatív szempontból mindig aggodalomra ad okot, ha az államhatalom nacionalista vagy „nemzeterősítő” politikai célkitűzések mögé áll. Az állami nemzeterősítő nacionalizmusokkal szembeni szkepticizmus (ami nem azonos egyetemes elítélésükkel) adekvátabb és rugalmasabb álláspont, mint ha elméletileg zavaros okokból egyetemesen támogatjuk a honpolgári nacionalizmusokat, illetve egyetemesen elutasítjuk az etnikai nacionalizmusokat. A nemzeterősítő államok folytathatnak asszimilációs politikát, amely megnyilvánulhat az etnikai és kulturális különbségek iránti jóindulatú – vagy nem is annyira jóindulatú – közömbösségben, illetve – és ez a másik véglet – az ilyen különbségek eltörlésére tett durva, esetleg kényszerítő eszközökkel is élő kísérletekben. De a csoportok közötti alapvető különbségek képzetéből kiindulva a nemzeterősítő politika lehet disszimilációs is. Az asszimilációs politika nem szükségszerűen „honpolgári” semmilyen normatíván erőteljes értelemben, a disszimilációs politika pedig nem feltétlenül „etnikai” szűk értelemben (vagyis nem feltétlenül származási különbségekből indul ki). Mind az asszimilációs, mind a disszimilációs nemzeterősítő nacionalizmusokkal kapcsolatban helye van a szkepticizmusnak, de csak gazdag tényismeret birtokában értékelhetjük őket normatív szempontból, és a tudni szükséges tényeket még az egyszerűség kedvéért sem lehet olyan kiüresedett és homályos értelmű kódszavakkal megragadni, mint a „honpolgári” és az „etnikai”.

Analitikus szempontból hasznosabb különbséget tenni *állami keretű* és *államellenes* nemzetfelfogások és nacionalizmusok között. Az előzőben a „nemzet” egybeesik az állammal, az állam mind intézményi, mind területi értelemben keretet ad neki. Az utóbbiban a nemzet szemben áll valamely létező állam – vagy több állam – területi és intézményi keretével. Ez a megkülönböztetés ugyanarra az elemző teljesítményre képes, mint a „honpolgári–etnikai” megkülönböztetés, de elkerülhetővé válik az intellektuális zűrzavar.

Teljesen világos, hogy az állami keretű nemzetfelfogás vagy nacionalizmus normatíván gazdag értelemben nem szükségszerűen „honpolgári”. A fő hivatkozási pont az állam, és nem az állampolgárság. A nemzetet keretbe foglaló államnak nem kell demokratikusnak lennie. Továbbá az állami keretű nemzetfelfogásba és nacionalizmusba beleférnek a nacionalizmus nyelvi, kulturális, sőt, etnikai aspektusai is, amennyiben ezeket (és ez gyakran tényleg így van) az állam közvetíti és önti formába. Ha a honpolgári és az etnikai vagy etnokulturális nacionalizmus szembeállítását elkerüljük, rögtön látni fogjuk, hogy az állami keretű nacionalizmusok gyakran telítve vannak kulturális tartalommal és lehetnek (bár nem szükségszerűen azok) etnikai alapúak is.

Ezzel szemben az államellenes nacionalizmusoknak nem kell kifejezetten etnikaiaknak lenniük. Egy létező állammal szemben állóként felfogott nemzetet nem kell egyúttal etnikai vagy akár csak etnokulturális alapon felfogni. Ha el is tekintünk attól, hogy különbség van a szűk értelemben etnikai és a tág értelemben etnokulturális nemzetfelfogások között, a nemzet államellenes definíciói alapulhatnak a területi elven, egy tartomány történelmi privilégiumain, a nagyobb államba való bekebelezést megelőző politikai történelem megkülönböztethetőségén stb. Ily módon olyan nemzetdefiníciókhoz juthatunk, amelyek államellenesek ugyan, de nem etnikaiak: a nemzet egy létező állam – vagy államok – intézményi és területi keretei ellenében van definiálva, de egy megkülönböztethető etnikai vagy etnokulturális közösségről nem történik említés. Továbbá függetlenül attól, hogy az államellenes nemzetet etnikailag/etnokulturálisan definiálják-e vagy másként, az államellenes nacionalizmusnak lehetnek „honpolgári” jellemzői. A híveiktől intenzív részvételt követelő államellenes nacionalista mozgalmak a legmegfelelőbb keretet nyújtják a résztvevő – ezáltal bizonyos értelemben „honpolgári” – erények közzszemlére állítására és gyakorlására. A

hagyományos etnikai–honpolgári szembeállítás ezt a magatartást – a definíciónak megfelelően, de félrevezetően – a honpolgári nacionalizmussal hozza kapcsolatba, és tagadja, hogy az etnikai nacionalizmus is létre tudja hozni.

A megvitatott „ártalmas állítások” – amelyek közül egyik-másik közvetlenül ellentmond a többinek – nem tesznek ki egy nacionalizmuselméletet. Magam sem próbáltam meg ilyen elméletet létrehozni bírálatommal. A nacionalizmus elméletének megteremtésére törekedni – miként a nacionalista konfliktusok megoldására törekedni – céltalan próbálkozás: a nemzethez és a nacionalizmushoz kapcsolódó elméleti problémák – a hozzájuk kapcsolódó gyakorlati politikai problémákhoz hasonlóan – tarkán sokfélék, és nem oldhatók meg egyetlen elméleti (vagy gyakorlati) megközelítési mód segítségével. Tehát nem átfogó elméletet próbáltam kidolgozni, hanem egy sor olyan belátást igyekeztem megfogalmazni, amelyek egyfelől elvezetnek az analitikus kliséktől, kivezetnek az elméleti zsákutcákból, és lehetővé teszik a megfontolatlan gyakorlati álláspontok feladását, másfelől pedig jelzik, hogy miként lehet a nacionalizmusról és a nemzeti konfliktusokról gondolkodni és írni, valamint zöld ágra vergődni velük a gyakorlatban.

(Fordította: Neményi László)

A szerző szociológus, az UCLA Szociológiai Tanszékének professzora. Legutóbbi könyve: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge, Cambridge University Press, 1996)

Fenti cikke itt jelenik meg először.

Jegyzetek

[1] Anthony Smith: *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford, Basil Blackwell, 1986); John Armstrong: *Nations Before Nationalism* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982); Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2nd ed. (London, Verso, 1991); Ernest Gellner. *Nations and Nationalism* (Ithaca, Cornell University Press, 1983); John Breuilly: *Nationalism and the State* (Chicago, University of Chicago Press, 1985).

[2] Charles Tilly: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons* (New York, Russell Sage Foundation, 1984).

[3] A problémát nemrégiben magas színvonalon tárgyalta a normatív politikai elmélet perspektívájából Will Kymlicka: *Multicultural Citizenship* (Oxford University Press, 1995) és David Miller: *On Nationality* (Oxford University Press, 1995).

[4] Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge, Cambridge University Press, 1996), Chapter 4.

[5] I. m., Chapter 5.

[6] Kovács Mária: „A nemzeti önrendelkezés csapdája”. *Népszabadság*, 1995. augusztus 12.

[7] Robert Dahl: *Democracy and its Critics* (New Haven and London, Yale University Press, 1989), pp. 147–148, 193–209.

- [8] Az intézményi rend és az etnikai konfliktus mélyreható elemzését adja Donald Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley, University of California Press, 1985), és *A Democratic South Africa? Constitutional Engineering in a Divided Society* (Berkeley, University of California Press, 1991).
- [9] James D. Fearon and David D. Laitin: „Explaining Interethnic Cooperation”, az American Political Science Association évi konferenciáján tartott előadás, Chicago, 1995.
- [10] David Laitin politológus közlése, aki hosszabb időn keresztül terepen végzett kutatásokat az orosz közösségekben Észtország északkeleti részén.
- [11] Részletesebben elemzem ezt a problémát a *Nationalism Reframed* című könyvem második fejezetében.
- [12] Veljko Vujacic and Victor Zaslavsky: „The Causes of Disintegration in the USSR and Yugoslavia”. *Telos* 88 (1991): 120–140.
- [13] Craig Calhoun: „The Problem of Identity in Collective Action”, in Joan Huber, ed.: *Macro–Micro Linkages in Sociology* (Newbury Park, Calif., Sage, 1991), p. 59.
- [14] A nemzetiségi megoszlásra és a nyelvtudásra vonatkozó adatokkal kapcsolatban I. Goszudarsztvennij Kommitet po Sztatyisztyike, Nacionalnij Szosztav Naszelenyija SZSZSZR (Moszkva: Finanszi is Sztatyisztyika, 1991), pp. 78–79.
- [15] David Hollinger: *Post-Ethnic America* (New York: Basic, 1995) és Michael Lind: *The Next American Nation* (New York: Free Press, 1995). Mindkét munka szerzője mellett érvel, hogy az amerikai nem pusztán politikai, hanem kulturális nemzet, hogy Amerika nem multinacionális vagy multikulturális állam, hanem nemzetállam, amely a jellegzetes és közös amerikai kultúrán alapul.

Rogers Brubaker